

K Ö N Y V E K

A KULTÚRA ÉLTETŐ MŰHELYÉRŐL

Németh Ferenc: *Bütermann Károly és a szabadkai nyomdászat kezdetei*. Életjel. Miniatűrök 48. Szabadka, 1994

Átfogó jellegű és részleges, általános és szakbibliográfiáink (s hozzájuk hasonlóan a könyvészeti érdekű folyóirataink, évkönyveink, értesítőink s más kiadványaink is) arról tanúskodnak, hogy művelődéstörténeti kutatásainkban mindig jóval nagyobb gondot fordítottunk sajtónk s könyvkiadásunk múltjának a föltárására, mint nyomdáink és nyomdászatunk történetére. Ennek az oka minden bizonnyal az a többé-kevésbé még ma is élő fölfogás, hogy a nyomdászatnak a kulturális és szellemi fejlődésünk múltjában csak másodlagos, járulékos, ill. ún. eszközszerep jutott, hisz a nyomdászat e fölfogás szerint pusztán egyféle mesterség, iparág, s jóllehet a benne foglalkoztatottak a dolgozók társadalmának az élvonalába tartoznak, mégsem sorolhatók a közgondolkodást, élet-szemléletet, ízlést, fölfogást stb. irányító értelmiséghez, a „művelt középosztályhoz”. Történelmi távlatba helyezve e kérdést azonban ennek éppen az ellenkezője látszik igaznak: a nyomdászat a múltban nem függvénye volt az általános műveltségnek, nem a szellemi kultúra, az irodalom s a művészeti élet teremtője, hanem éppen a nyomdák azok a központok, amelyek körül a kultúra kibontakozik, a nemzeti műveltség letéteményesei pedig az esetek jó részében maguk a nyomdászok.

Minél inkább távolodunk jelenünk felől a múltba, annál több példa beszél a nyomdák és nyomdászok műveltségmeghatározó szerepéről a szellemi és irodalmi élet fejlődésében, sőt vallástörténeti és világnézeti mozgalmak felől nézve is kiemelkedő a jelentőségük. Azt kell mondanunk, hogy a könyvnyomtatás az emberi műveltség egész szerkezetét, rendszerét és tartalmát alakítja át: a kéziratok kultúra arisztokratizmusát messzemenően demokratizálja, s a köznapi élet tartozékává teszi; a szóbeli kultúrára leselkedő veszélyeket (torzulás, feledés, más nyelvek és kultúrák behatolása stb.) jórészt elhárítja; rendkívül nagy mértékben megkönnyíti s meggyorsítja az ismeretszerzés és -átadás folyamatait. Másfelől az is igaz, hogy az erkölcsöket nemegyszer vulgarizálja, felszínessé vagy sékélyessé teszi, a tudományt leszállítja a szellem ormairól, s nagyszerű eredményeit ponyván árult portékává silányítja. Történelmi méreteket, s ehhez hasonlókat azonban már korábban is lezajlott egyszer. Akkor, amikor a szóbelileg hagyományozott kultúrát, a kinyilatkoztatásra épülő emberi műveltséget felváltotta az írásbeliség. S noha az még csak kevesek tulajdona volt, mégis történelmi horderejű fordulatot eredményezett a szellem további fejlődésében.

Az új (írásbeli) kultúra természetesen ott szerveződött meg, ahol írástudók éltek: kolostorokban, fejedelmi és főúri udvarokban, elsősorban e lokalitások szolgálatát vállalva. A nyomdászat fent említett funkciója azonban a műveltség struktúrájának demokratikus átalakításában főleg oly módon jut kifejezésre, hogy átlép e határokon, s a városlakó polgárság, a civis tömegek szolgálatába lép, mert maga is polgári termék. A funkcióváltásra mutat továbbá az is, hogy most már nemcsak őrzi és konzerválja a szellem termékeit,

hanem újak létrejöttét is lehetővé teszi. A nyomtatott betű révén „az írás nemcsak eszköze, hanem maga is rugója a szellemi fejlődésnek (. . .), a nyomtatás a gondolatot kiragadja magányából, és ezerkarú lélekformáló hatalommá növeszti . . .” – írja Thienemann Tivadar. Szerinte ennek legmeggyőzőbb bizonyítéka a reformáció és a nyomdászat szoros kapcsolata, a köztük lévő „vérrokonsági” kötelék, majd mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „nem Luther kerfítette a maga hatalmába a könyvnyomtatást, hanem a nyomtatott betűk ragadták magukkal Luther szellemét és a reformációt hajtották a maguk szolgálatába”. (Csak emlékeztetőül: a Magyarországon működő húsz nyomda közül csak egy volt katolikus ebben az időben.)

Miért is kell azonban a történelem e nagy és általánosan ismert tanulságaira hivatkozni egy Bittermann Károllyal foglalkozó élet- és korrajz méltatásában? Azért, mert Németh Ferenc e finom művű tanulmányában a kultúrtörténet fent leírt jelenségeinek analóg példáit ismerjük fel. E nagyérdemű nyomdásznak és nyomdájának régióink művelődésében betöltött szerepére mutat rá, még ha annak jelentősége – természetesen – korántsem mérhető a fentiekkel. Hiú és meddő önáltatás lenne Bittermann Károlyt és nyomdáját e világtörténeti nevek, fordulatok és események kontextusában méltatni, tagadhatatlan azonban a funkciók párhuzamossága, még ha a jelenségek dimenziói összehasonlíthatatlanok is. Egyébként pedig: a méltánytalanságot nem Németh Ferenc, hanem e recenzió írója felelős. A szerző csupán tényeket közöl, megállapít, feltár, ami voltaképpen a művelődéstörténész, a bibliográfus, a levéltáros alapvető feladata. E ténybeliség azonban igen meggyőző bizonyítéka a nyomdászhatás hasonlóságának a felhozott példákban. Persze nemcsak a nyomdászors és -életforma (az *általános*) ismerhető meg Németh művéből, hanem a *különleges* is, másképpen: az emberi egyedre sajátos jellemző is. S hadd emeljük ki, hogy azért is szükségesnek tartjuk e történelmi példák tanulságaira hivatkozni, mert elhibázottnak és terméketlennek látjuk kutatóink egy részének azt a finnyás mozdulatát, amellyel a nyomdák és a nyomdászat történetét mint gazdasági vagy éppen ipartörténeti érdekű témát, mint merőben anyagi természetű civilizációs kérdést, mereven elkülönítik a humántudományoktól, a szellemtörténeti stúdiumoktól. (Ennek a visszája is igaz: a gazdaságtörténeti összefoglalások és áttekintések kizárólag saját felségterületüknek tartják a „nyomdászipart”, alig említvén egyéb funkcióját a társadalom életében.)

Nem volt módom s alkalmam elmélyültebb komparatistizikai vizsgálatra e tárgykörben, ezért csak olvasmányemlékeimre hagyatkozom, amikor annak a benyomásomnak adok hangot, hogy a szerb művelődéstörténet korántsem bánik ily mostohán a szerb nyomdászattal. (Erről egyébként az e témakörbe tartozó publikációk számából, továbbá a Szerb Matica, az egyetemi intézetek, az akadémiák által előirányzott és finanszírozott kutatási tervekben is meggyőződhetünk.) Ezúttal azonban nem kívánunk foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mi az oka a művelődéstörténetben észlelhető koncepcióbeli eltéréseknek, de mindenesetre helyénvalónak tartjuk Csáky S. Piroska figyelmeztetését a kultúrtörténet újabban hangsúlyozott szintetikus és komplex vizsgálati eljárására, amely szerint: „a teljesség igényével kell vizsgálni a könyv létrejöttét, létrejöttének anyagi és szellemi feltételeit, a társadalmi viszonyokat, a nyomda fejlődését, vagyis a könyv előállítását, a könyv útját az olvasóhoz, a könyvtár és az olvasó viszonyát” (*Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum, 1988).

Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a hatvanas–hetvenes években már nem jellemzi kutatóink tevékenységét az említett idegenkedés a nyomdatörténeti kutatásoktól:

Lőrinc Péter, Kalapis Zoltán, Csáky S. Piroska, Pastyik László, Magyar László s mások számos új adattal gyarapították korábbi hézagoss ismereteinket e téren. E pozitív irányváltás nem pusztán egyéni belátás következménye, hanem az akkortájt alakult új tudományos intézetek verifikált programjaiban is megtalálható. A Hungarológiai Intézet fennállásának és tevékenységének már második esztendejében széles körű művelődéstörténeti ülészsak keretében számol be az e tárgyörben végzett kutatások eredményeiről, s mutat rá a jövőbeli feladatokra kultúránk történelmi vizsgálatában. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek 1972. évi 10. számában pl. Bori Imre a könyvkiadás és a nyomdászat egymásrautaltságát emeli ki, mondván, hogy a magyar könyvkiadás „elemzése, jellegének felderítése, tökékeképességének és kulturális koncepciójának a nagysága és természete külön tanulmányt képezhet. Itt csak a szabadkai és a zombori Bittermann-nyomdát említjük és a becskerekai Pleitz-nyomdát, amelynek a szerepe kétségtelenül a legnagyobb volt. Fontos a könyvkiadás története azért is, mert éppen benne tükrözödnék a legegységértelműbben az ún. »magas kultúra« eredményei, itt jelenik meg vidékeink szellemi életének arculata, külön sajtáságainak a rendszere is”. Lényegét tekintve ezzel azonos felismerés jut kifejezésre tehát (a nyomdászat és a kultúra szoros együvé tartozása) a lendvai nyomda alapításának négysszázadik évfordulóján rendezett tudományos tanácskozásán is, amelynek a bevezetőjében olvashatjuk azt az értékelést, hogy noha „Hoffhalter Rudolf műhelye sem jelentőségére, sem korára tekintve nem vetekedhetett a budai vagy a cetinjei nyomdával, mégis azok közé tartozott, amelyek tájaink kulturális történetében látható nyomokat hagytak. (. . .) Nyomdász és író szoros egymásrautaltságáról van szó tehát ezúttal is, mint a színház és a drámairodalom esetében”.

A fentiekből is következik, hogy Németh Ferenc e kisonográfijában bennünket Bittermann nyomdai vállalkozásainak társadalmi hatásugara, nyomdatermékeinek funkciója, lélekformáló hatása érdekel. Nyomatékkal mutathatunk rá, hogy szerzőnk az úttörő nyomdász tevékenységének a bemutatásában a hangsúlyt valóban azokra a mozzanatokra helyezi, amelyek egyaránt fontosak művelődésünk egyetemes fejlődésére nézve, tehát művelődésszociológiai, -politikai, -pszichológiai, -filozófiai szempontból éppúgy, mint irodalmi-művészeti vonatkozásokban. (Egyébként maga Szabadka város tanácsa is ezt várja el tőle, amikor a helytartótanácsához azzal a meghagyással juttatja el Bittermann kérvényét a nyomdai kiváltságlevél ügyében, hogy a szóban forgó nyomda „nemcsak a tudományos értekezések és munkák közrebocsátását, ezen új világban feltalált magasztos könyvnyomó intézet könnyíténé, de legalább ezen vidéknek is azokat könnyebben megszerezni és idejében hozzá jutni több alkalmatosság nyújtaná, valamint a kereskedés, mesterségek, úgy gazdasági esmértek előmozdítása is igen elősegítené az által, hogy a magánosok közti fenlévő ebbéli eszmék és tapasztalások közlekedései könnyebben közönséggé tétetnek”).

Örömkre szolgál, hogy Németh Ferenc munkájában kulturális múltunk feltárásának imént változt elvei jutnak kifejezésre. E rövid jegyzetben e sorok írója sem száraz, pedáns szakkritikai szempontokat juttat érvényre, egyrészt azért, mert a nyomdászat fejlődésének szűkebb szakmai kérdéseiben maga sem otthonos, hanem azért is, mert az volt a szándéka, hogy e munka jelentőségét művelődéstörténetünk s szellemi fejlődésünk egészére nézve méltassa.

SZELI István